

Peter Mackridge
Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης

Η πανελλήνια προφορική γλώσσα, ο βόρειος φωνηεντισμός και το δημοτικό τραγούδι*

Εισαγωγή

Στο τεύχος 20 του κυπριακού περιοδικού *μικροΦιλολογικά* (Φθινόπωρο 2006, σελ. 53-55) ο Σωτήρης Σαράκης θέτει το πολύ ενδιαφέρον ζήτημα της γλωσσικής μορφής των δημοτικών τραγουδιών. Εν ολίγοις, ο κ. Σαράκης παρατηρεί ότι, ενώ στη διάλεκτο του χωριού του (Αμπέλια Αιτωλοακαρνανίας) η φράση *το ποτάμι* προφέρεται συνήθως *του πουτάμι* (με τη λεγόμενη κώφωση των άτονων μεσαίων (ενδιάμεσων) φωνηέντων /e/ και /o/ και τη σίγηση των άτονων κλειστών (υψηλών) /i/ και /u/), στα δημοτικά τραγούδια που λέγονται στο ίδιο χωριό η ίδια φράση προφέρεται *το ποτάμι*. Ο κ. Σαράκης προτείνει «μια, μάλλον εύκολη, απάντηση», για την οποία όμως δεν είναι πεπεισμένος, ότι δηλαδή «αυτό απαιτεί το μέτρο του τραγουδιού» (σ. 54). Και καταλήγει:

Νομίζω πως το θέμα θα άξιζε να μελετηθεί (πράγμα που, απ' όσο γνωρίζω [...] δεν πρέπει να έχει συμβεί). Πρόκειται για φαινόμενο με προφανές ενδιαφέρον για το δημοτικό μας τραγούδι και, ενδεχομένως, για την εξέλιξη της γλώσσας μας, πτυχές της οποίας ίσως φωτίσει, αφού και το ίδιο εντάσσεται σ' αυτήν ακριβώς την εξέλιξη (σ. 55).

Επειδή ο κ. Σαράκης είχε την καλοσύνη να αναφέρει το όνομά μου, αποφάσισα να βάλω κι εγώ το λιθαράκι μου.

Η πανελλήνια προφορική κοινή

Οι διαφορές μεταξύ των διαλέκτων της ηπειρωτικής και νησιωτικής Ελλάδας δεν φαίνεται να είναι τόσο σημαντικές όσο, π.χ., στην περίπτωση της Ιταλικής. Στον «Διάλογο» για τη γλώσσα, ο Διονύσιος Σολωμός, ο οποίος ήταν εξοικειωμένος με τις διάφορες ποικιλίες της ομιλουμένης Ιταλικής, μάς διαβεβαιώνει ότι οι Έλληνες της εποχής του, από όποια περιοχή του ελληνικού κόσμου κι αν προέρχονταν, δεν δυσκολεύονταν να συνεννοηθούν μεταξύ τους (Σολωμός 1955: 22). Μισό αιώνα αργότερα, άλλος υποστηρικτής της γραπτής χρήσης της δημόδους γλώσσας, ο οποίος είχε στενές σχέσεις με τα Επτάνησα, ο Νικόλαος Κονεμένος, δήλωσε: «Η κοινή γλώσσα είναι μία. Διαλέκτους δεν έχουμε, έχουμε όμως ιδιωματισμούς» (Κονεμένος 1875: 12).¹ Το ότι η φωνολογία των (γεωγραφικώς) κεντρικών διαλέκτων της Νέας Ελληνικής ανάγεται γενετικά σε μια κοινή βάση το έδειξε ο μακαρίτης νοτιοαφρικανός γλωσσολόγος Brian Newton στη σημαντικότερη μελέτη του (Newton

* Το παρόν κείμενο δημοσιεύτηκε, με πολλά τυπογραφικά λάθη, στον τόμο: Γ. Λαδογιάννη κ.α. (επιμ.), *Ευτυχισμός: Τιμή στον Ερατοσθένη Γ. Καψωμένο* (Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2010), σ. 339-349. Το κείμενο παρουσιάζεται εδώ στη σωστή μορφή του. Ευχαριστώ τη Μάρω Κακριδή-Φερράρι για τις πολύτιμες παρατηρήσεις της στην πρώτη γραφή του κειμένου μου, και την Ελένη Παπαργυρίου για τις βελτιώσεις που επέφερε στη διατύπωση.

¹ Η παραδοσιακή διάκριση που γίνεται στην Ελλάδα μεταξύ *διαλέκτων* και *ιδιωμάτων* δεν με πείθει, γι' αυτό και δεν την τηρώ στο παρόν κείμενο.

1972) – ένα βασικό βιβλίο που, για λόγους που δεν μπορώ να καταλάβω, δεν έχει εκδοθεί σε ελληνική μετάφραση.

Οι βάσεις μιας κοινής προφορικής γλώσσας, που την χρησιμοποιούσαν οι κάπως μορφωμένοι Έλληνες, πρέπει να υπήρχαν ήδη πριν από την Επανάσταση. Η ακριβής φύση της όμως, καθώς και η ιστορία της εξέλιξής της, παραμένει αξεδιάλυτη. Στις καθημερινές τους συναναστροφές τους οι άνθρωποι αυτοί πρέπει να ήταν συνηθισμένοι να κάνουν τροποποιήσεις στον δικό τους λόγο για να εξαλειφθούν οι ιδιοματικές χρήσεις, προκειμένου να συνεννοηθούν με Έλληνες από άλλες περιοχές. Έτσι, π.χ., οι ομιλητές των βόρειων ιδιωμάτων θα απέφευγαν την κώφωση και τη σίγηση των άτονων φωνηέντων, ενώ οι ομιλητές των νησιώτικων ιδιωμάτων θα φρόντιζαν να αποφύγουν όσο μπορούσαν τα πάθη των συμφώνων, όπως την αποβολή των ηχηρών εξακολουθητικών φωνηέντων ανάμεσα σε φωνήεντα (οι Κύπριοι θα έλεγαν *τραγούδι* αντί του ιδιοματικού τύπου *τραούιν*) και την προφορά του /k/ ως [tʃ] μπροστά από τα πρόσθια φωνήεντα /e/ και /i/ (οι Κύπριοι και οι Κρητικοί θα πρόφεραν – ή θα προσπαθούσαν να προφέρουν – *κύριε* και όχι *τσ'ύριε*).

Γύρω στο 1900 όμως το αν υπήρχε ή όχι ενιαία πανελλήνια προφορική γλώσσα αποτελούσε αντικείμενο ιδεολογικής διαμάχης.² Ο Γ. Ν. Χατζιδάκις, όπως και άλλοι καθαρολόγοι, αρνήθηκε επίμονα την ύπαρξη μιας «κοινής λαλουμένης»:

Είναι άρα προφανές ότι, εκτός από τη γλώσσα που βγήκε από τη γραπτή παράδοση τα τελευταία χρόνια και βασίζεται προπαντός στη γραπτή γλώσσα, δεν υπάρχει καθόλου άλλη συνηθισμένη γλώσσα [Umgangssprache], και ότι η γλώσσα αυτή αποτελεί την «κοινή» μας (Hatzidakis 1905: 46· δική μου μετάφραση).

Ο κρητικός γλωσσολόγος ισχυρίστηκε ότι, επειδή η προφορική γλώσσα του ελληνικού λαού ήταν χωρισμένη σε διάφορες διαλέκτους και ιδιώματα που διέφεραν σημαντικά μεταξύ τους, ήταν ακατάλληλη για γραπτή χρήση (Χατζιδάκις 1905: 792).

Για τους οπαδούς της καθαρεύουσας, λοιπόν, η προφορική γλώσσα χώριζε το ελληνικό έθνος σε διακριτά γεωγραφικά τεμάχια, αφήνοντάς το έκθετο στις ενδεχόμενες επιθέσεις των εχθρών του. Μάλιστα, υποστήριζαν συχνά ότι το τρωτό σημείο του ελληνισμού της κλασικής αρχαιότητας ήταν ακριβώς το γεγονός ότι χωριζόταν σε διάφορες πόλεις-κράτη με δική της διάλεκτο η καθεμία, ενώ ένας παράγοντας που συνέβαλε στη δύναμη του ελληνικού κράτους του Μεγάλου Αλεξάνδρου και της βυζαντινής αυτοκρατορίας ήταν η ενιαία γραπτή γλώσσα τους. Απεναντίας, οι δημοτικιστές φρονούσαν ότι η κοινή προφορική γλώσσα αποτελούσε το βασικότερο ενοποιό στοιχείο του έθνους. Γι' αυτό τον λόγο οι δημοτικιστές απέφευγαν συνήθως να κάνουν λόγο για τις νεοελληνικές διαλέκτους, προτιμώντας να προωθήσουν μια πανελλήνια προφορική λαλιά ως πρότυπο της εθνικής γραπτής γλώσσας. Για τους υποστηρικτές της, η γραπτή δημοτική αποτελούσε τυποποιημένη επεξεργασία της λεγόμενης πανελλήνιας κοινής προφορικής γλώσσας, σε αντίθεση με τις διαλέκτους και τις άλλες τοπικές ποικιλίες. Γι' αυτό, η «ιστορική εισαγωγή» του Τριανταφυλλίδη (1938) στη νεοελληνική γραμματική αποτελούσε την απάντηση του δημοτικιστή γλωσσολόγου στη *Σύντομο ιστορία της ελληνικής γλώσσας* του Χατζιδάκι (1915): ενώ το βιβλίο του Χατζιδάκι πραγματεύεται την ιστορία των νεοελληνικών διαλέκτων, ο Τριανταφυλλίδης επιχείρησε να γράψει την ιστορία της κοινής προφορικής γλώσσας (πρβλ. Κριαράς 1987: 187).

² Για τις σχέσεις των διαλέκτων και της κοινής γλώσσας στην Ελλάδα και τις σχετικές ιδεολογικές διαμάχες βλ. Δελβερούδη 1999.

Η γλώσσα των δημοτικών τραγουδιών

Οι δημοτικιστές πίστευαν ότι είχαν εντοπίσει μιαν ενιαία πανελλήνια προφορική γλώσσα στη γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού. Για τους δημοτικιστές η θεωρία αυτή είχε τριπλό προτέρημα, καθώς η γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού ήταν, κατά την άποψή τους, και προφορική (γι' αυτό και ήταν προσιτή σε λογίους και μη), και πανελλήνια (γι' αυτό και ήταν προσιτή σε όλους τους ελληνόφωνους, ασχέτως γεωγραφικής προελεύσεως) και ποιητική (γι' αυτό και ανταποκρινόταν στο ρομαντικό αίτημα κάθε έθνους να κατέχει λογοτεχνική γλώσσα βασισμένη στην προφορική χρήση).

Ο πρώτος που ισχυρίστηκε ότι στο δημοτικό τραγούδι χρησιμοποιούνταν κάποια υπερδιαλεκτική γλώσσα ήταν ο Κλοντ Φοριέλ, στον πρόλογο της συλλογής ελληνικών δημοτικών τραγουδιών που κυκλοφόρησε στο Παρίσι το 1824. Στον περίφημο εκείνο πρόλογο ο γάλλος φιλόλογος έγραφε ότι, παρά τις λεξιλογικές και γραμματικές διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στις νεοελληνικές διαλέκτους,

μπορούμε να θεωρήσουμε τη γλώσσα στην οποία γράφτηκαν τα τραγούδια αυτής της συλλογής σαν μια γλώσσα κανονική και πάγια, μία και ομοιογενή, και της οποίας η οργάνωση και η ιστορία αξίζουν να μελετηθούν προσεχτικά (Fauriel 1999: 74).

Το ζητούμενο να μελετηθούν τα φαινόμενα αυτά ισχύει ακόμα και σήμερα.

Και ο Ψυχάρης, στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης του *Ταξιδιού*, αντιτέθηκε στους καθαρολόγους υποστηρίζοντας ότι ο αγράμματος λαός στα τραγούδια και στα παραμύθια του είχε διαμορφώσει μια «κοινή φιλολογική [= λογοτεχνική] γλώσσα» αποτελούμενη από στοιχεία που προήλθαν από διάφορες περιοχές:

Τα παραμύθια και τα τραγούδια δεν είναι χτήμα ενός χωριού. Πηγαίνουνε από το ένα στ' άλλο. Λοιπόν ποιανού χωριού γλώσσα να κρατήσουνε; Κρατούνε λιγάκι απ' όλα (Ψυχάρης 1905: 7).³

Στο ίδιο κείμενο μάλιστα ο Ψυχάρης ισχυρίστηκε ότι το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην αρχαιότητα με τη διαμόρφωση της γλώσσας των ομηρικών επών.

Είναι βέβαια γνωστό ότι ο Φοριέλ δεν πήγε στην Ελλάδα και ότι οι πληροφορητές του ήταν λόγιοι. Όπως μας πληροφορεί ο Αλέξης Πολίτης (1984), οι άνθρωποι αυτοί έδιναν τα κείμενα των τραγουδιών στον γάλλο μελετητή σε γραπτή μορφή. Είναι πιθανόν, κατά την καταγραφή των κειμένων, να τροποποίησαν, είτε ηθελημένα είτε αθέλητα, τη γλωσσική μορφή ώστε να εξαλειφθούν, ή έστω να ελαττωθούν, τα προφανή ιδιωματικά στοιχεία. Επίσης, ανάμεσα στα «δικαιώματα που ο Φοριέλ αναγνώριζε στον εαυτό του ως εκδότη» ήταν και η «μετατροπή ενός ιδιωματικού κειμένου στην κοινή νεοελληνική» (Α. Πολίτης 1984: 290).

Ο Ιάκωβος Πολυλάς στην κριτική του στα *Είδωλα* του Ροΐδη ισχυρίστηκε ότι οι διάλεκτοι της Νέας Ελληνικής διαφέρουν σημαντικά η μια από την άλλη και αμφισβήτησε τα τεκμήρια για την ύπαρξη κοινής προφορικής γλώσσας τα οποία,

³ Τείνω και εγώ να πιστέψω, αντίθετα απ' όσα συνήθως γράφονται σχετικά με το θέμα, ότι η σημερινή κοινή προφορική νεοελληνική ξεκίνησε από ένα μείγμα διαφόρων τοπικών ποικιλιών. Για μια τεκμηριωμένη αμφισβήτηση της καθιερωμένης άποψης ότι η Κοινή Νεοελληνική βασίζεται στα πελοποννησιακά ιδιώματα βλ. Παντελίδης 2001.

κατά τον Ροΐδη, παρέχει το δημοτικό τραγούδι. Ο Πολυλάς παραδέχεται ότι μέσα στα τραγούδια, «όπως από στόμα εις στόμα κυκλοφορούν μεταδιδόμενα πανταχού, αι ιδιοματικά διαφοράι και αι τοπικάι ιδιοτροπίαι ή συγχωνεύονται, ή παντάπασιν εξαλείφονται», υποστηρίζει όμως ότι οι εκδότες των περισσότερων συλλογών είχαν προσαρμόσει σιωπηρά τη γλωσσική μορφή των κειμένων προς κάποιο υποτιθέμενο κοινό γλωσσικό τύπο. Μάλιστα πιάνει τον ίδιο τον Ροΐδη να «διορθώνει», με παρόμοιο τρόπο, τη γλωσσική μορφή των τραγουδιών που παραθέτει (Πολυλάς 1893).

Όπως έδειξε ο Γιάννης Αποστολάκης (1929), σε πολλά τραγούδια των *Εκλογών* του ο Ν. Γ. Πολίτης (1914) δημιούργησε ενιαίο κείμενο από δύο ή περισσότερες παραλλαγές του «ίδιου» τραγουδιού. Στην προσπάθειά του να δείξει ότι τα δημοτικά τραγούδια ανήκαν στο έθνος ολόκληρο και όχι μόνο σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές, τροποποίησε και τη γλωσσική μορφή των τραγουδιών για να την καταστήσει λιγότερο ιδιοματική και περισσότερο «κοινή». Δεν είναι όμως του παρόντος να ερευνήσω το θέμα αυτό.⁴ Αρκεί ότι στο τέλος των *Εκλογών* του ο Πολίτης καταχωρίζει ένα Επίμετρο με τίτλο «Τραγούδια εις ελληνικάς διαλέκτους». Τα τραγούδια αυτά προέρχονται από τη Θράκη, την Αστυπάλαια, τη Λέσβο, την Κύπρο (από ένα τραγούδι από κάθε περιοχή), τον Πόντο (3), την Καπαδοκία (1), την Τσακωνιά (1) και τη Νότια Ιταλία (4). Με τον τίτλο «Τραγούδια εις ελληνικάς διαλέκτους» ο Πολίτης υπονοεί ότι τα υπόλοιπα τραγούδια που συμπεριλαμβάνονται στη συλλογή του δεν είναι σε διάλεκτο αλλά σε κάποια υπερδιαλεκτική γλώσσα.

Θα ήταν λοιπόν υπερβολή να ισχυριστούμε ότι τα δημοτικά τραγούδια ήταν συνθεμένα σε μια υπερδιαλεκτική κοινή και ότι η γλώσσα τους διέφερε ελάχιστα από περιοχή σε περιοχή. Ωστόσο, υπάρχουν τεκμήρια ότι ορισμένα διαλεκτικά φαινόμενα αποφεύγονταν ως ένα μεγάλο βαθμό στο δημοτικό τραγούδι. Αναφέρομαι στον αξιοπαρατήρητο τρόπο με τον οποίο, στις βόρειες περιοχές, τα άτονα φωνήεντα /i/ και /u/, τα οποία αποβάλλονται στην καθημερινή ομιλία, αποκαθίστανται στο δημοτικό τραγούδι.⁵

Ο βόρειος φωνηεντισμός

Όπως είδαμε, στα βόρεια ιδιώματα της ελληνικής, αποβάλλονται τα άτονα φωνήεντα /i/ και /u/. Έτσι, π.χ., η λέξη *ζυπόλητη* προφέρεται *ζπολτ*. Σε πολλές περιπτώσεις η αποβολή φωνήεντος έχει επιπτώσεις και στα γειτονικά σύμφωνα. Έτσι, π.χ., η λέξη *χαμηλός* γίνεται *χαμπλός*, με ανάπτυξη του συμφώνου [b] ανάμεσα στο [m] και το [l]. Σαν αποτέλεσμα τέτοιων εξελίξεων, η λέξη [fto] μπορεί – θεωρητικά τουλάχιστον – να αντιστοιχεί με *φτύνω* ή *φυτό*, ή ακόμα και με *βουτώ* ή *βοηθώ*. Όπως είναι φυσικό, τα φαινόμενα αυτά δυσκολεύουν σημαντικά τη συνεννόηση με ομιλητές άλλων ποικιλιών της Ελληνικής.

Από την άλλη μεριά, όπως παρατηρεί η ρωσίδα γλωσσολόγος Αναστάσια Λουκινά (Loukina 2008: 323-4) σε σχέση με τον βόρειο φωνηεντισμό της Νέας Ελληνικής, δεν πρόκειται απλώς για την παρουσία ή την απουσία ορισμένου

⁴ Αναφερόμενος σε ανέκδοτο τραγούδι από το Καρατσόλ Τυρνάβου γράφει: «Δεν διετήρησα την θεσσαλικήν φωνητικήν, διότι το άσμα φαίνεται προελεύσεως πελοποννησιακής» (Ν. Γ. Πολίτης 1914: 273). Βέβαια, το «Δεν διετήρησα» ίσον «Ηλλοίωσα».

⁵ Ανάμεσα σ' αυτούς που πρόσεξαν το φαινόμενο αυτό είναι και ο δανός μελετητής Carsten Höeg στη μονογραφία του για τους Σαρακατσανραίους (Höeg 1926: 77) και – από εντελώς εθνικιστική σκοπιά – ο μουσικολόγος Παχτικός, ο οποίος γράφει ότι «υπάρχει ζηλευτή τις τάσις παρά τω ημετέρω λαώ, όπως δώση εις την γλώσσαν των ασμάτων αυτού μορφήν καθαρωτέραν γλωσσικώς και γενικωτέραν» (Παχτικός 1905: κζ').

στοιχείου, αλλά για την έκταση ή τη συχνότητα της χρήσης του, ιδίως στη γρήγορη ομιλία. Όπως γράφει η Λουκινά: «Η ανθρώπινη ομιλία είναι εγγενώς μεταβλητή». Η σύγχρονη αυτή γλωσσολογική αντίληψη αντιτίθεται στις απόψεις των λεγόμενων Νεογραμματικών (Junggrammatiker) του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα, οι οποίοι επηρέασαν βαθύτατα τον Ψυχάρη με το δόγμα τους ότι

κάθε φωνητική αλλαγή ... ολοκληρώνεται σε αρμονία με νόμους που δεν επιδέχονται καμία εξαίρεση. Η κατεύθυνση προς την οποία κινείται η αλλαγή είναι πάντοτε η ίδια για όλα τα μέλη της γλωσσικής κοινότητας ... όλες δε οι λέξεις στις οποίες απαντά ο ήχος που υπόκειται σε αλλαγή επηρεάζονται από τη μεταβολή χωρίς εξαιρέσεις (Osthoff και Brugmann 1878: xiii).

Όχι μόνο λοιπόν οι νόμοι που διέπουν τον βόρειο φωνηεντισμό δεν είναι απόλυτοι, αλλά στα βόρεια ιδιώματα υπάρχουν περιστάσεις όπου τα «χαμένα» φωνήεντα αποκαθίστανται – και τα αρχικώς μεσαία φωνήεντα ξαναγίνονται μεσαία – ακόμα και στην καθημερινή ομιλία. Με αυτό τον τρόπο έχουμε εναλλαγή ανάμεσα στην αποβολή και τη διατήρηση ενός φωνήεντος. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται στους διαφορετικούς μορφολογικούς τύπους της ίδιας λέξης. Έτσι στα Ζαγόρια το ρήμα *χτυπάω* προφέρεται *χπάου*, ενώ ο αοριστικός τύπος *χτύπησα* προφέρεται *χτύπσα*, προφανώς επειδή έχουμε αποκατάσταση του τονισμένου [i] και, κατά συνέπεια, του [t]. Η ίδια εναλλαγή παρατηρείται και στην παραγωγή και στη σύνθεση: έτσι σε διαλέκτους όπου το *μουλάρι* προφέρεται *μπλαρ*, το παράγωγο ουσιαστικό *παλιομούλαρο* προφέρεται *παλιουμούλαρου*, με την αποκατάσταση του τονισμένου [u] και την αντικατάσταση του ανεπτυγμένου [b] με το αρχικό (ετυμολογικό) [m]. Μόνο σε σπάνιες περιπτώσεις η αποκατάσταση του φωνήεντος γίνεται με «λανθασμένο» τρόπο· έτσι, π.χ., από το ρήμα *χαμπλώνω* (χαμηλώνω) μπορεί να αναπτυχθεί αοριστικός τύπος *χαμπήλουσα* (χαμήλωσα) ο οποίος διατηρεί το «άλογο» (μη ετυμολογικό) [b].

Βόρειος φωνηεντισμός και δημοτικό τραγούδι

Όπως είπα, στο βορειοελληνικό δημοτικό τραγούδι οι τραγουδιστές αποκαθιστούν συνήθως το «χαμένο» φωνήεν. Όπως και στην καθημερινή ομιλία, η αποκατάσταση γίνεται με ελάχιστα «σφάλματα».

Για να βρω παραδείγματα της αποβολής των άτονων κλειστών φωνηέντων, καθώς και παραδείγματα της διατήρησής τους, στο δημοτικό τραγούδι, κοίταξα δυο κυρίως συλλογές που κυκλοφόρησαν πιο πρόσφατα απ' ό,τι η συλλογή του Φοριέλ, δηλαδή τις συλλογές της Ακαδημίας Αθηνών (1962) και του γάλλου μελετητή Γκυ Σωνιέ (Saunier 1983). Και οι δύο αυτές συλλογές αποτελούνται από τραγούδια διαφόρων περιοχών που καταγράφηκαν από διάφορους συλλέκτες από τον 19ο αιώνα μέχρι την εποχή που κυκλοφόρησαν. Βέβαια, δεν αποκλείεται οι καταγραφείς των τραγουδιών και οι επιμελητές των εκδόσεων να έκαναν ορισμένες επεμβάσεις στη γλωσσική μορφή, η πρόθεση όμως των επιμελητών ήταν να παρουσιάσουν τα τραγούδια στην αυθεντική τους μορφή, όπως ακριβώς καταγράφηκαν, διατηρώντας τις ιδιοματικές ιδιαιτερότητές τους. Άλλωστε, ο μεγάλος αριθμός των κειμένων που περιλαμβάνονται στις εν λόγω συλλογές μάς επιτρέπει να διαβλέψουμε ορισμένα λίγο-πολύ συστηματικά γλωσσικά φαινόμενα. Επιπροσθέτως, ο γάλλος επιμελητής δεν θα αισθανόταν καμιά ιδεολογική ώθηση να επιφέρει τροποποιήσεις στα κείμενα προκειμένου να ομοιογενοποιηθεί η γλωσσική μορφή τους.

Ακολουθούν τα πορίσματα της έρευνάς μου. Στα παρακάτω παραδείγματα οι ενδείξεις α' και β' = πρώτο και δεύτερο ημιστίχιο δεκαπεντασύλλαβου αντρίστοιχα· η ένδειξη ΑΑ = Ακαδημία Αθηνών (1962), ενώ η ένδειξη Saunier = Saunier (1983)· οι αριθμοί που ακολουθούν μετά τις ενδείξεις αυτές παραπέμπουν στην οικεία σελίδα.

Οι εν λόγω συλλογές περιέχουν άφθονα παραδείγματα της κώφωσης των άτονων μεσαίων φωνηέντων αλλά συγκριτικώς λίγα παραδείγματα της σίγησης των κλειστών.

Η αποβολή των φωνηέντων παρατηρείται πολύ πιο συχνά σε γραμματικά μορφήματα, δηλαδή μορφολογικές καταλήξεις, παρά σε λεξικά μορφήματα. Επίσης, βρίσκονται σπάνια στο τέλος του 15σύλλαβου στίχου.

Η σίγηση φωνηέντων καθιστά προβληματική τη μετακίνηση ενός τραγουδιού από περιοχές με βόρειο φωνηεντισμό σε άλλες περιοχές. Για παράδειγμα, το επτασύλλαβο ημιστίχιο

- (1) *την αδερφή μ' παντρεύκ'ι* (β'· Σοφάδες Καρδίτσας· Saunier 284),

θα γινόταν εννεασύλλαβο αν «μεταφραζόταν» σε μη νότιο ιδίωμα (*την αδερφή μου παντρεύτηκε*), γι' αυτό και θα ήταν άχρηστο σε 15σύλλαβο στίχο. Με τον ίδιο τρόπο οι επόμενες φράσεις δεν θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν σε 15σύλλαβο έξω από περιοχές με βόρειο φωνηεντισμό:

- (2) *Δεν κλαίτι για τ'ς αρματουλούς* (α')
(Καλοσκοπή Παρνασσίδας· ΑΑ 246)
- (3) *αχ [= απ'] τ'ν αργυρή μου τσέπη* (β')
να κλείσουν τα ματάκια μ' (β'· Ήπειρος· ΑΑ 428)
- (4) *και πάησε Πέφτ' το βράδυ* (β'· Πάπιγκο Ηπείρου· ΑΑ 462)
- (5) *σηκώθ'κε πρώτος κλέφτης* (β'· Αργυρόκαστρο Βορ. Ηπείρου· ΑΑ 220)
- (6) *τη νύφ' πηγαίν' [= πηγαίνουν] να πάρουν* (β')
κι σκάφτει στον κιβούρι τ' (β')
απ' όζου 'πού το σπίτι τ'ς (β')
κι ακαλιασμέν' [= καλεσμένοι] σκουρπίστι (β')
(Νιγρίτα Μακεδονίας· ΑΑ 427)
- (7) *Χίλνοι νουμάτ' τον κυνηγούν* (α')
απού του λύκ' του στόμα (β'· Θεσσαλονίκη· ΑΑ 391-392)
- (8) *Τον πήγαν κ'δώνι και σταφύλ'* (α'· Θράκη· Saunier 260)

Στα (3) και (6) παρατηρείται το ασυνήθιστο φαινόμενο να αποβάλλεται κλειστό φωνήεν στο τέλος του στίχου. Στο (8) γίνεται αποβολή φωνήεντος σε λεξικό μόρφημα, πράγμα ακόμα πιο σπάνιο στο δημοτικό τραγούδι.

Σε ορισμένα τραγούδια σε βόρεια διάλεκτο αθετείται βασικός μετρικός/γραμματικός κανόνας ο οποίος ισχύει στον 15σύλλαβο άλλων διαλεκτικών περιοχών, π.χ.:

(9) *πολύ τον βαροφάν'κεν* (β'· Κατάλακκος Λήμνου· ΑΑ 17).

Σε μη βόρειο ιδίωμα, είναι αδύνατον αοριστικός ρηματικός τύπος στον ενικό αριθμό να εμφανιστεί στο τέλος του 15σύλλαβου.

Σε άλλες περιπτώσεις, όμως, ένας στίχος με σίγηση άτονου κλειστού φωνήεντος μπορεί να «μεταφραστεί» σε μη βόρειο ιδίωμα χωρίς να διαταραχτεί το μέτρο. Έτσι, για παράδειγμα, ο ωραιότατος στίχος

(10) *έκοψε το θηλύκι της κι εφάν'καν τα βυζιά της* (Ηπειρος· ΑΑ 266)

θα μπορούσε να εμφανιστεί σε άλλες περιοχές με την ακόλουθη μορφή:

(10α) *έκοψε το θηλύκι της, φανήκαν τα βυζιά της.*

Το ίδιο συμβαίνει και στους ακόλουθους στίχους σε «ημιβόρεια» διάλεκτο (όπου τα άτονα κλειστά φωνήεντα αποβάλλονται, τα μεσαία όμως δεν υφίστανται κώφωση):

(11) *Το πίννα γοι άδρoι και μεθούν, γυνάικες και ροδίζνα ...*
ξένες πλύννα τα ρούχα μου, ξένες τα σαπουνίζνα
(Σκοπός Θράκης· Saunier 214),

όπου οι ρηματικοί τύποι κατάγονται από υποκείμενους τύπους **ροδίζουνα*, **πλύνουνα* και **σαπουνίζουνα*: οι στίχοι αυτοί θα μπορούσαν να «μεταφραστούν» ως εξής, προκειμένου το τραγούδι να ταξιιδέψει σε άλλες περιοχές:

(11α) *Το πίνουν οι άντρες και μεθούν, γυνάικες και ροδίζουν ...*
ξένες πλύνουν τα ρούχα μου, ξένες τα σαπουνίζουν.

Η αποκατάσταση κλειστών φωνηέντων που αποβάλλονται στον καθημερινό λόγο παρατηρείται σε φράσεις όπως οι ακόλουθες:

(12) *ποιος πάει να τήνι φέρει* [β'· στο ιδίωμα: *φερ*]
η Κώστας αναστήθηκι [α'· στο ιδίωμα: *αναστήθκι*]
ένα πουλάκι κάθουνταν [α'· στο ιδίωμα: *πλάκ'*]
κι δε λαλούσι σαν πουλί [α'· στο ιδίωμα: *πλι*]
(Σαρακατσαναίοι· ΑΑ 311-312).

Σε τραγούδια από περιοχές με βόρειο φωνηεντισμό η αποκατάσταση του χαμένου φωνήεντος γίνεται πολύ πιο συχνά απ' ό,τι η σίγηση. Αποτελεί μάλιστα την κανονική κατάσταση, όπως είχε παρατηρήσει και ο Höeg (1926: 77), γι' αυτό και δεν είναι ανάγκη να παρουσιάσω πολλά παραδείγματα.

Τεκμήριο αποκατάστασης κλειστών φωνηέντων είναι και το ανεπτυγμένο [b] που παρατηρείται στα εξής παραδείγματα:

(13) *ευτού ψηλά που πάτε χαμπηλώσετε*
(12σύλλαβος· Σπαρτοχώρι Λευκάδας· Saunier 180)

(14) *αυτού που πέτισθι κι χαμπηλά κοιτάτι*
(13σύλλαβος· Νεγάδες Ηπείρου· ΑΑ 175)

- (15) *σύρι στη φαμπιλιά σου* (β'· Σίτοβο Δ. Μακεδονίας· Saunier 222).

Το «λανθασμένο» [b] οφείλεται σε επίδραση από τους συνηθισμένους διαλεκτικούς τύπους *χαμπλώσιτι* (από *χαμηλώσετε*) και *φαμπιλιά* (από *φαμιλιά*).

Σε πολλά τραγούδια από βόρειες περιοχές παρατηρείται εναλλαγή αποβολής και αποκατάστασης, ανάλογα με τις απαιτήσεις του μέτρου. Τα πιο πολλά παραδείγματα τέτοιας εναλλαγής σχετίζονται με την κτητική αντωνυμία *μου, σου, του* (ιδίως στο πρώτο ενικό πρόσωπο), όπου το φωνήεν αποβάλλεται ή δδιατηρείται, ανάλογα με τη θέση της φράσης που εμπεριέχει την αντωνυμία μέσα στον στίχο, π.χ.:

- (16) *Ξινιτιμένου μου πουλί* (α') αλλά
Για σήκου, ξέني μ', κι έλα δω (α')
(Χαλκιδική· Saunier 108).

Ακολουθούν και άλλα παραδείγματα εναλλαγής μέσα στο ίδιο τραγούδι:

- (17) *κι όποιος το ρίξει π'σώπλατα, άντρα θαλά τον πάρω, αλλά*
πισώπλατα το ρίχνει (β'· Τσουμέρκα Ηπείρου· ΑΑ 393)
- (18) *τουν αγαπητικό μου* (β')
κι χαμπηλά να πέσει (β'), αλλά
τις πέντε για τα φ'τίλια (β')
γύφτ'σα μαγαρισμένη (β')
(Αγ. Γεώργιος Νηλείας Θεσσαλίας· ΑΑ 413-414)
- (19) *να κουβαλήσει μάρμαρα, να κουβαλήσ' λιθάρια ...*
πηγαίν' τ' άγριου βουβάλι (β'· Σιάτιστα· ΑΑ 9)
- (20) *ρίχνει χαλάζ'ι πιτρουτό, ρίχνει να μι σκουτώσ'ει,*
κι αν μι σκουτώσ' τουν αρφανό, κι αν μι σκουτώσ' τουν ξένου ...
κάθι π'θαμή κι ένα φλουρί (α'· Χαλκιδική· Saunier 266)
- (21) *Καραβοκύρη κι αδελφέ και φίλε του πατέρα μ'*
(Δ. Μακεδονία· ΑΑ 469)
- (22) *οπού γεννήθ'κε ντη Λαμπρή* (α')
βουλήθ'κες να με πνίξεις (β'· Σωζόπολη Αν. Θράκης· ΑΑ 333).

Στα (18) και (20) παρατηρούμε την αποβολή φωνήεντος σε λεξικό μόρφημα (*φ'τίλια, π'θαμή*). Στο (19) η διατήρηση του [u] στον τύπο *βουβάλι* επηρεάζεται πιθανώς και από τον τύπο *παλιοβούβαλο*, με τονισμένο [u], το οποίο εμφανίζεται στο ίδιο τραγούδι. Στο (21) παρατηρούμε σίγηση φωνήεντος στο τέλος του στίχου. Στο (22) οι τύποι *γεννήθ'κε* και *βουλήθ'κες* αποτελούν τα μόνα παραδείγματα σίγησης σε τραγούδι που συνίσταται από 18 στίχους.

Τέλος, σε ορισμένες περιπτώσεις φωνήεντα αποβάλλονται στην καταγραφή, ενώ η παρουσία τους είναι απαραίτητη για το μέτρο:

- (23) *να πάνουν στου κυνήγ'* (β') [το μέτρο απαιτεί *κυνήγι*]
ικεί φουλιάζ' δράκουντας (α') [το μέτρο απαιτεί *φουλιάζει*]
π' τρώει κόσμου ζουντανό (α') [το μέτρο απαιτεί *που*]

κυνήγ' δεν ευρήκαν (β') [το μέτρο απαιτεί *κυνήγι*]
(και πολλά άλλα παραδείγματα στο ίδιο τραγούδι· Νεγάδες Ηπείρου·
ΑΑ 70)

Το φαινόμενο αυτό οφείλεται πιθανόν στο ότι ο πληροφορητής απήγγειλε ή υπαγόρευσε το κείμενο στον συλλέκτη σαν να επρόκειτο για πεζό λόγο, αντί να το πει τραγουδιστά. Έτσι απέβαλε τα άτονα κλειστά φωνήεντα που θα εκφέρονταν αν το τραγούδι εκτελούνταν κανονικά (δηλαδή με μελωδία και μουσικό ρυθμό). Η σίγηση του φωνήεντος κατά την «πεζή» υπαγόρευση αποτελεί το πιο πειστικό τεκμήριο της αποκατάστασης των «χαμένων» φωνηέντων στο δημοτικό τραγούδι από περιοχές με βόρειο φωνηεντισμό.

Συμπέρασμα

Τελικά, λοιπόν, υπήρχε ή δεν υπήρχε «κοινή λαλουμένη» το 1900 – ακόμα και το 1800; Και η γλώσσα του δημοτικού τραγουδιού αποτελούσε ή δεν αποτελούσε μια «κοινή φιλολογική γλώσσα», όπως ισχυριζόταν ο Ψυχάρης; Η αλήθεια μάλλον βρίσκεται κάπου ανάμεσα στις ακραίες και αντίπαλες θέσεις των δημοτικιστών και των καθαρολόγων. Όπως είδαμε, από φωνολογική άποψη οι νεοελληνικές διάλεκτοι δεν διαφέρουν τόσο ριζικά η μια από την άλλη ώστε να καταστεί αδύνατη η προφορική συνεννόηση μεταξύ μορφωμένων (και όχι μόνο) Ελλήνων που φρόντιζαν να ελαττώσουν τα ιδιωματικά στοιχεία του φυσικού τους λόγου. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι υπήρχε ενιαία προφορική γλώσσα. Όσο για το δημοτικό τραγούδι, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι οι ομιλητές των βόρειων ιδιωμάτων έκαναν γλωσσικές τροποποιήσεις στον καθημερινό τους λόγο όταν έλεγαν τα τραγούδια τους, ελαττώνοντας (μάλλον ασυνείδητα και εκ παραδόσεως) τα γλωσσικά στοιχεία που διαφοροποιούσαν τα ιδιώματά τους από τα υπόλοιπα.

Πιστεύω ότι το θέμα μου σχετίζεται όχι μόνο με την ιστορική εξέλιξη της νεοελληνικής γλώσσας και τις διαδικασίες της προτυποποίησής της, αλλά και με τη διατύπωση της νομικής διάταξης που καθορίζει και καθιερώνει ως επίσημη την ποικιλία που θεωρείται Κοινή Νεοελληνική (Δημοτική) σήμερα. Στην προκήρυξη του Εκπαιδευτικού Ομίλου κατά την ίδρυσή του το 1910 δηλώνεται ότι σκοπός της γλωσσικής διδασκαλίας στο προτεινόμενο πρότυπο δημοτικό σχολείο ήταν «να κάνει στα παιδιά συνειδητούς τούς γραμματικούς και συντακτικούς κανόνες που ασυνείδητα έχουν στα χείλη τους. Η γλωσσική διδασκαλία θ' αποφύγει κάθε τάση μεταβολής του λεκτικού και τυπικού του παιδιού, εφόσον αυτό δεν απομακρύνεται, για διαλεκτικούς λόγους, από την Πανελλήνια Κοινή Προφορική Γλώσσα» (Σε ειδικούς 1911: 12-13). Το 1917, ως γνωστόν, τα διδακτικά βιβλία που εισήχθησαν στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού σχολείου υποτίθεται ότι γράφονταν στην «κοινή προφορική (δημοτική) γλώσσα».

Είναι χαρακτηριστική η εξής διατύπωση του Αλεξάνδρου Δελμούζου, η οποία μας θυμίζει τη δική μας εποχή: πέρα από τα «τοπικά ιδιώματα», γράφει το 1911, «υπάρχει η Πανελλήνιος καθαρά δημοτική γλώσσα, η απαλλαγμένη όλων των ιδιωματικών ή διαλεκτικών [...] στοιχείων» (Δελμούζος 1911: 22).⁶ Εδώ διαφαίνεται, για πρώτη φορά, ο πυρήνας της νομοθετικής διατύπωσης που ισχύει και σήμερα: σύμφωνα με το άρθρο 2 του νόμου 309 που ψηφίστηκε στις 30 Απριλίου 1976, το

⁶ Η χρήση από τον Δελμούζο του επιθέτου «Πανελλήνιος» – το οποίο, πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή, περιλάμβανε και το ελληνικό κράτος και την «αλύτρωτη» μερίδα του Ελληνισμού – ήταν εύστοχη, καθώς αποτελούσε και πατριωτικό σύνθημα και ισχυρισμό ότι υπήρχε μια ενιαία προφορική γλώσσα που κάλυπτε όλη την έκταση του ελληνόφωνου κόσμου.

οποίο θέσπισε τη «Νεοελληνική γλώσσα» ως μοναδικό όργανο σε όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης, «Ως Νεοελληνική γλώσσα νοείται η διαμορφωθείσα εις πανελλήνιον εκφραστικόν όργανον υπό του Ελληνικού Λαού και των δοκίμων συγγραφέων του Έθνους Δημοτική, συντεταγμένη, άνευ ιδιωματισμών και ακροτήτων». Η νομοθετική φράση του 1976, «η διαμορφωθείσα εις πανελλήνιον εκφραστικόν όργανον υπό του Ελληνικού Λαού» διασαφηνίζεται αν διαβάσουμε αμέσως παρακάτω στο ίδιο άρθρο του Δελμούζου: κατά τον ισχυρισμό του, η «κοινή δημοτική» είναι η γλώσσα στην οποία *εκδόθηκαν* τα δημοτικά τραγούδια, και σημειώνει ότι στα τραγούδια τους οι Έλληνες των βόρειων περιοχών αποκαθιστούν τα χαμένα άτονα κλειστά φωνήεντα (Δελμούζος 1911: 23).⁷ Ο Δελμούζος δεν αναφέρεται στη γλώσσα στην οποία *τραγουδήθηκαν* τα δημοτικά τραγούδια, πράγμα που σχετίζεται με την αντίληψη της ελληνικής λαογραφίας ότι τα τραγούδια ήταν «μνημεία του λόγου». Πάντως, σ' αυτό το χωρίο ο Δελμούζος αναφέρεται εμμέσως στη θεωρία, τη διατυπωμένη για πρώτη φορά από τον Φοριέλ, ότι ήδη πριν από την Επανάσταση ο ελληνικός λαός είχε διαμορφώσει, στο δημοτικό τραγούδι, μια κοινή – δηλαδή υπερδιαλεκτική – «λογοτεχνική γλώσσα», με μια σημαντική όμως διαφορά: ενώ ο Φοριέλ υποστήριξε ότι την κοινή προφορική γλώσσα τη διαμόρφωσε ο λαός μόνος του, ο Δελμούζος υπονοεί ότι η κοινή αυτή γλώσσα ήταν απόρροια της γλώσσας των δημοτικών τραγουδιών και της σιωπηρής φροντίδας των λόγιων εκδοτών τους να προσαρμόσουν τη γλώσσα τους ακόμα περισσότερο προς μια «άνευ ιδιωματισμών» ποικιλία.

Στα Προλεγόμενα της *Νεοελληνικής γραμματικής*, ο Τριανταφυλλίδης δήλωσε: «Ο γραμματικός τύπος που διδάσκει η Γραμματική είναι θεμελιωμένος στη γραμματική βάση των δημοτικών τραγουδιών και της νέας λογοτεχνίας» (Νεοελληνική 1941: κβ'). Τριάντα χρόνια μετά το άρθρο του Δελμούζου, ο Τριανταφυλλίδης ήταν σε θέση να αναφέρει, ως πρόσθετη πηγή της γλωσσικής τυποποίησης, και τη γλώσσα της λογοτεχνικής παραγωγής που είχε εμφανιστεί στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε. Είναι χαρακτηριστικό όμως ότι δεν αναφέρει καθόλου την κοινή προφορική γλώσσα.

Δεν είναι τυχαίο ότι την ίδια χρονιά που ψηφίστηκε ο νόμος 309, εισήχθηκε στα σχολεία η «αναπροσαρμογή» της *Μικρής νεοελληνικής γραμματικής* του Τριανταφυλλίδη. Η διατύπωση της νομοθετικής διάταξης αποτελεί τον τελικό θρίαμβο των προσπαθειών που έκαναν τα κορυφαία μέλη του Εκπαιδευτικού Ομίλου από το 1910 και εξής, προκειμένου να πεισθεί η ελληνική κοινή γνώμη ότι υπάρχει μια ενιαία πανελλήνια προφορική γλώσσα.

Βιβλιογραφία

- Ακαδημία Αθηνών, 1962. *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια (εκλογή)*, τόμ. Α' (Αθήνα).
Αποστολάκης, Γ. Μ., 1929. *Τα δημοτικά τραγούδια, μέρος Α': οι συλλογές* (Αθήνα).
Δελβερούδη, Ρ., 1999. «Γλωσσικό ζήτημα και νεοελληνικά ιδιώματα (1880-1910)», στο Α.Φ. Χριστίδης (επιμ.), *«Ισχυρές» και «ασθενείς» γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού* (Θεσσαλονίκη), τόμ. Β', σ. 553-560.
Δελμούζος, Α., 1911. «Το πρότυπον δημοτικών σχολείων και οι επικριταί του», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* 1, σ. 14-52.
Κονεμένος, Ν., 1875. *Και πάλε περί γλώσσας* (Κέρκυρα).
Κριαράς, Ε., 1987. *Λόγιοι και δημοτικισμός* (Αθήνα).

⁷ Η μεγάλη σημασία του άρθρου αυτού του Δελμούζου καταδεικνύεται από το γεγονός ότι δημοσιεύτηκε στο πρώτο τεύχος του *Δελτίου του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, αμέσως μετά την προκήρυξη του Ομίλου.

- Loukina, A., 2008. Regional Phonetic Variation in Modern Greek. Ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης.
- Newton, B., 1972. The Generative Interpretation of Dialect: a Study of Modern Greek Phonology (Καίμπριτζ).
- Osthoff, H., και Brugmann, K. 1878. Morphologische Untersuchungen auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen (Λειψία).
- Παντελίδης, Ν., 2001. «Πελοποννησιακός ιδιωματικός λόγος και κοινή νεοελληνική», *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα...* 21 (12–14 Μαΐου 2000) (Θεσσαλονίκη), σ. 550–561.
- Παχτίκος, Γ. Δ., 1905. 260 δημώδη ελληνικά άσματα από του στόματος του ελληνικού λαού της Μικράς Ασίας, Μακεδονίας, Ηπείρου και Αλβανίας, Ελλάδος, Κρήτης, Νήσων του Αιγαίου, Κύπρου και των Παραλίων της Προποντίδος συλλεγέμενα (Αθήνα).
- Πολίτης, Α., 1984. Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών: προϋποθέσεις, προσπάθειες και η δημιουργία της πρώτης συλλογής (Αθήνα).
- Πολίτης, Ν. Γ., 1914. Εκλογαί από τα τραγούδια του ελληνικού λαού (Αθήνα).
- Πολυλάς, Ι., 1893. «Κριτική “Ειδώλων”», *Εφημερίς*, 10-11 Μαΐου.
- Saunier, G., 1983. Το δημοτικό τραγούδι της ξενιτιάς (Αθήνα).
- Σε ειδικούς, 1911. «Σε ειδικούς και μη», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου* 1, σ. 9-13.
- Σολωμός, Δ., 1955. *Απαντα, Β΄. Πεζά και ιταλικά*, επιμ. Α. Πολίτης (Αθήνα).
- Fauriel, C., 1999. *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια*, επιμ. Α. Πολίτης, τόμ. Α΄ (Ηράκλειο).
- Χατζιδάκις, Γ. Ν., 1905. Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης ελληνικής, υπό Κ. Krumbacher, και απάντησις εις αυτόν (Αθήνα).
- Χατζιδάκις, Γ. Ν., 1915. *Σύντομος ιστορία της ελληνικής γλώσσης* (Αθήνα).
- Hatzidakis, G. N., 1905. Die Sprachfrage in Griechenland (Αθήνα).
- Höeg, C., 1926. Les Saracatsans: une tribu nomade grecque, τόμ. Β΄ (Παρίσι και Κοπεγχάγη).
- Τριανταφυλλίδης, Μ. Α., 1938. *Νεοελληνική γραμματική: ιστορική εισαγωγή* (Αθήνα).
- Νεοελληνική, 1941. *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)* (Αθήνα).
- Ψυχάρης, 1905. *Το ταξίδι μου*, β΄ έκδ. (Αθήνα).